

İSLAM KÜLTÜRÜNDE MİZAH VE TÜRK EDEBİYATINDAKİ YANSIMALARI: *CEVÂMI'U'L- HIKÂYÂT* ÖRNEĞİ*

Emin UZ**

ÖZET

Erken dönem mizah ve eğlence edebiyatını içeren kaynaklar doğru analizlerle değerlendirildiğinde, toplumların zaman ve mekân farklılığına rağmen gülme paydasında bir araya geldikleri görülmektedir. Duygu ve zevklerin evrenselliği prensibi, tarih boyunca Türk kültürünü de oldukça etkilemiş ve diğer kültürlerin mizah malzemeleri, özgün edebiyatımız içerisinde yoğunlukla renkli figürler ortaya çıkarılmıştır. Dini, coğrafi ve sosyal etkenler göz önünde bulundurulduğunda Türk mizahının en çok etkilendiği kültürlerin Arap ve Fars kültürleri olduğu görülmektedir. Makalemizde; Arap ve Fars edebiyatı kaynaklı İslami mizah malzemesinin Türk mizahını nasıl etkilediği tespit edilip örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu etkileşimi yakından ilgilendiren Farsî edip Avfî'nin (ö. 629/1232) kendisinden önceki Arap edebiyatı eserlerinden derlemiş olduğu *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât* isimli eseri çalışmamızın temel kaynağı olarak belirlenmiştir. Müellifin bu eserine kaynaklık eden Arap edebiyatı eserleri ve 15. yüzyılda Osmanlı Türkçesine yapılan tercüme nüshaları da incelenmek suretiyle bu üç kadim medeniyet arasındaki mizah etkileşimi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mizah, İslâm mizahı, şaka, Nasrettin Hoca

HUMOR IN ISLAMIC CULTURE AND REFLECTIONS ON TURKISH LITERATURE: THE SAMPLE OF *JAWÂMI'U'L-HIKÂYÂT*

ABSTRACT

When sources which include early period humor and entertainment literature are evaluated with correct analyses, it is observed that societies come together around laughter despite the differences in time and space. The principle of the universality of emotions and enjoyments has affected Turkish culture throughout history and colorful figures have been generated by kneading humor materials of other cultures in our genuine literature. Thus, some common Anatolian folktales also appear in classical Arabic and Persian literature sources. In our study, it's identified and explained with examples how Arabic and Persian originated Islamic humor materials affected Turkish humor. *Jawâmi'u'l-Hikâyât wa Lawâmi'u'r-Rivâyât* that is a closely concerned work of Fârisî edip Avfî (ö. 629/1232) which was compiled from Arabic literature works before him is appointed as the main source of our work. It's tried to reveal the humor interaction among these three ancient civilizations by analyzing Arabic literature works which are the sources of the author's work and copies of translation into Ottoman Turkish in the 15th century.

Key words: Humor, Islamic humour, joke, Nasreddin Hodja

* Bu makale 13-15 Mayıs 2016 tarihleri arasında Türk Dil Kurumu ve Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi tarafından düzenlenen "Türk Edebiyatında Mizah Sempozyumu"nda sunulan "Müslüman Mizahının Türk Edebiyatına Etkisi" başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Bölümü, e-posta: eminuuz@aku.edu.tr

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca bireyleri birbirine bağlayan ve yüzyıllar içerisinde tecrübe yoluyla oluşmuş folklorik kültür, toplumların kendilerini ifade etmelerine yardımcı olmuştur. Tarihten günümüze çeşitli toplumlar incelendiğinde, her birinin kendine has kültür mayası olduğu gibi bu mayanın diğer kültürlerle etkileşimi neticesinde evrensel ürünler ortaya çıkmıştır. Olağanüstü tematik renkliliğiyle beşeri tecrübenin bu alandaki zenginliğine paralel gelişim gösteren ürünlerden biri de evrensel mizah anlayışıdır.

Klasik Arap edebiyatının mizah alanı, gerek kaynak zenginliği gerekse sahip olduğu tematik imkânlar bakımından dikkate alınması gereken verimli bir çalışma sahasını işaret etmektedir. Hâlbuki bugüne kadar ülkemizde Arap Dili ve Edebiyatı alanında yapılmış olan çalışmalara göz atıldığında, bu sahanın Türk insanı tarafından yeterince tanınmadığı anlaşılmakta, bunun bir sonucu olarak da, ne akademik çevrelerde ne de popüler kültürde ona dair makul bir ilgi ve alakanın oluşmadığı görülmektedir. İşte böyle bir çalışma ile ortaya konulmak istenen şey, dünyanın en eski ve en zengin mizah kültürlerinden birini temsil eden kadim Arap mizahını, belli başlı figürleri ve ilginç temaları ile Türk insanına tanıtmak, bu vesileyle edebiyatımızın beslendiği damarlardan biri olan bu kültüre yönelik bir ilgi uyandırmaya çalışmaktır.

1. Mizah Kelimesinin Kökenine Dair

Mizah, Arapça m-z-h kökünden türetilmiş olup sözlükte eğlence, alay, latife ve şaka anlamlarına gelir. Bu terimin *mizah* şeklinde kullanılmasının galat ve doğrusunun *müzâh* olduğu söylene de Arap dilinde her ikisinin de kullanıldığı görülmektedir (Mustafa 1960: 866). Aralarındaki tek fark, *mizah* kelimesinin işteş bir yapıda olmasıdır. Türkçede mizah terimi genel olarak bu alanın bütün türlerini içerisine alırken Arap dilinde bu geniş anlamı *fükâhe* kelimesi karşılamaktadır. Ayrıca Arapçada *hezl*, *düâbe*, *nükte*, *turfe* ve *latife* kelimeleri mizahla eş anlamlı olarak kullanılan terimlerdir.

Edebi eserlerde “cidd” (ağır başlılık) kelimesinin karşıtı olarak kullanılan mizah yaratıcı zekâ, hazırcevap oluş, kıvrak dil melekesi ve kurgu yeteneği gibi özellikleri bünyesinde barındıran bir sanattır. Bu nedenle söz konusu meziyetlerin iş birliği ile ortaya çıkan edebi ürünler, ilmi nitelikleri yanında insanoğlunun temel gereksinimlerinden olan gülme ihtiyacını da karşılamıştır.

Mizahta temel hedef güldürme ise de çok defa güldürmenin altında fert ve toplumdaki aksaklıkları eleştirme ve düzeltme amaçları gizlidir. Zira gerçeklerin sebep olduğu acılara boyun eğmeyen mizah, cemaat kimliğini dile getirme biçimlerinden biri olduğu gibi zulme dayanan yönetimlere karşı aşağı tabakalardan gelen bir direniş biçimidir. İçinde vücut bulduğu ortamın bireysel ve toplumsal yapısını, manevi değerlerini, sosyo-ekonomik yapılarını ve siyasal gücü elinde bulunduran yönetici zümrenin tutumunu daha realist biçimlerde yansıttığı için geçmiş milletler hakkında bir hayli sosyolojik bilgiyi günümüze taşımaktadır.

Bu özellikleri sebebiyle tarihte devlet yöneticilerinin dikkatini çekmiş ve yöneticiler edebi değer içeren mizah koleksiyonlarının devlet eliyle geliştirilmesinin önünü açmışlardır. Bazen salt mizah kaygısı güden bazen ansiklopedik yapı içerisinde mizaha yer veren bu ürünler kültürlerarası etkileşimin temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. Araştırmamızda ana kaynak olarak belirlediğimiz Muhammed el-Avfî'nin (ö. 629/1232) *Cevâmiu'l-Hikâyât ve Levâmiu'r-Rivâyât* isimli eseri de Arap, Fars ve Türk kültür üçgenini etkileyen eserlerden biridir. Bu eser bağlamında dinin mizaha bakışı da dikkate alınarak Arap edebiyatının kaynaklığı ve Fars edebiyatının aracılığı neticesinde bu kültür etkileşiminin Türk mizah literatüründeki yansımaları tespit edilip örneklerle izaha çalışılacaktır.

2. İslam'ın Mizaha Bakışı

Tarihteki bütün toplumlarda olduğu gibi İslam ümmetinin kültürel ve edebî birikimleri içinde -diğer edebî türler kadar popüler olmasa da- mizah gibi eleştirel unsurlar önemli bir yer tutmaktadır. Mizah kelimesi Kur'an-ı Kerim'de geçmemekle birlikte hadislerde *mezah* kökünden çeşitli türevleri kullanılmıştır (Wensinck 1982: 206). Ayrıca *düâbe* gibi mizah anlamına gelen, farklı kökten kelimeler de hadis koleksiyonu içerisinde yer almıştır (Hanbel 1998: 67). Arapça kaynaklı olması, dolaylı olarak İslam literatüründe de kullanıldığını göstermekle birlikte bu sanatın pratik icrası konusunda Müslümanlar temkinli davranmışlardır. Bu duruma sebep olan etkenlerden biri dini anlayış gereği vakar ve ciddiyetin şakaya tercih edilmesidir. Nitekim ilk dönem Müslüman Arapların İslam'ın öğretilerini yaymaları ve müşriklerle savaşmaları sebebiyle eğlenmeye vakit bulamadıkları, hayatlarında mizahın hiç yer almadığı ve sonuçta İslam'da mizahın olmadığı iddia edilmektedir. Buna delil olarak da "**Yaptıklarının bir cezası olarak az gülsünler ve çok ağlasınlar**" (Tevbe: 9/82) ayeti gibi gülüp eğlenmenin zahiren yasaklandığı ayetler getirilmektedir.¹ Bu nedenle de İslam ahlâkının ağır başlılık ve vakarı temel ilkeler kabul ettiğinden hareketle ideal Müslüman tipi fazla gülmeyen, daima ölümü hatırlayarak hüznü duran kimse olarak lanse edilmektedir. Hâlbuki Zemahşeri (ö. 528/1134) bu ayette anlatılan yasaklamanın Müslümanlardan ziyade cihattan geri kalan münafıklarla ilgili olduğu görüşündedir (Zemahşeri 1987: II/296). Ayrıca bu ve benzeri ayetlerin mefhum-ı muhalifinden hareketle mutlak anlamda mizahın yasaklanmasından ziyade; gülmenin fitrî bir durum olduğu ortaya konulmaktadır. Nitekim Neml suresinde bir karınca, Süleyman'ın ordusunun kendilerini çiğnememesi için arkadaşlarına yuvalarına girmeleri tavsiyesinde bulunmuştur. Karıncanın cüretkâr tavri karşısında Hz. Süleyman'ın verdiği tepki *tebessüm* ve *dıhk* (gülme) kelimeleri ile ifade edilmiştir (Neml: 27/19). Bu olayda iktidar sahibi Hz. Süleyman ile küçük cüsseli karınca bir karededir. Böyle iki zıt varlığın bir araya gelmesi mizaha sebep olmaktadır. Câhız da (ö. 255/869) bu olayın mizahi olduğunu şöyle izah eder: "Nasıl küçük bir çocuk boyundan büyük laflar ettiğinde insanlar ona

¹ Zahiren eğlenmenin yasak olarak algılandığı diğer ayetler için bkz. Hucurât, 26/1 1; Mü'minun, 23/3. Kur'an'da eğlence ve alayla ilgili Abdülhalîm el-Hindî *Üslûbü's-Suhriyye fi'l-Kurâni'l-Kerîm* adlı bir eser telif etmiştir (Kahire, 1987).

gülüyorsa, iktidar sahibi Süleyman karşısında küçücük karıncanın karşı tavır takınması da mizaha yol açmıştır (Câhız 1988: IV/20).

Klasik İslami eserlere bakıldığında Hz. Peygamber'in de günlük hayatında kinaye ve tevriye sanatlarını kullanarak nezih latifelere yer verdiği görülmektedir. Hatta bu eserlerden bazıları Hz. Peygamber'in latifelerine *Kitâbu'l-Mizah* adıyla müstakil bir bölüm ayırırken bazıları *Bâbu'l-Mizah* diye bir bölümün tali bir başlığı şeklinde yer vermişlerdir. Bu nedenle İslam kültüründeki mizah anlayışının belirlenmesinde Hz. Peygamber'in konumu önemlidir. Zira o çok neşeli bir mizaca sahip olması sebebiyle sözlü ve fiili olarak şakalarını çocuk, genç, yetişkin ve ihtiyar herkese yapmıştır:

Rasûlullâh'ın sahabeden ihtiyar bir kadına latifeyle: “*Kocakarılar cennete giremez*” demesi üzerine ihtiyar: “Yâ Rasûlallâh! Biz ne günah işledik ki Allah cennetinden bizi mahrum bırakmış” şeklinde üzüntüsünü dile getirmiştir. Bu tepki karşısında Peygamberimiz tebessüm ederek: “*O gün Hak Teala bütün ihtiyarları genç suretinde yaratacak onun için de cennete giren kimse yaşlı olmayacak*” buyurur (Tirmîzî 1975: Şemâil, 17).

Hz. Peygamber'in sergilemiş olduğu mizah biçiminin son derece duru bir yapıya sahip olması mizah üslubu açısından Müslümanlara örneklik teşkil etmesi açısından önemlidir. Mesela Bilal-i Habeşî'nin “*Yâ Rasûlallâh! Horozdan kurban olur mu?*” sorusuna “*Ey Bilal! Bir müezzin diğer müezzini kurban eder mi*” şeklindeki cevabı mizah felsefesinin ruhuna uygun orijinal bir yorumdur (Mahmud 2000: 58).

Şaka ve mizahla ilgili Hz. Peygamber'den birbirine tamamen zıt görüşlerin nakledilmesi, iki tür şaka ve mizahtan bahsetmemiz gerektiğini ortaya koymaktadır: Birincisi, insanların kişiliğiyle oynamak demek olan, dostluğu bozan ve sevgiyi yok eden *olumsuz mizah (mizah-ı mezmûm)* anlayışı, diğeri ise insanlar arasındaki iletişim yollarından biri olan sevgi ve dostluğu pekiştiren *olumlu mizah (mizah-ı mahmûd)* anlayışıdır.² Nitekim Rasûlullâh hayatında sıkça şakaya yer vermesine rağmen bu konuda ölçülü olunması gerektiğini de birçok kez vurgulamıştır. Şaka yaparken yalana yer verilmemesi (Tirmîzî 1975: Birr, 57), şaka yoluyla muhatabın rencide edilmemesi, ateşle ve silahla korkutma şeklinde şaka yapılmaması (Buhari 1987: Fiten, 7; Müslim 1981: Birr, 126) bu uyarılarından sadece bir kaçıdır.

Hz. Peygamber zamanında, bizzat İslam dininin tebliğcisi tarafından tasvip gören ve hatta meşru çerçevede yapılan şaka ve mizah, bir gelenek halinde sonraki dönemlerde bu üslup üzere devam etmiştir. Kendi aralarında sıkça şakalaşan sahabe, bilhassa Hz. Peygamber'in üzgün olduğunu gördüklerinde kendisine şakalar yapmışlar ve onu güldürmüşlerdir. Bu nüktelerden biri şöyle cereyan etmiştir:

Hz. Peygamber bir gün evinden mescide çıkar. Yüzü asıktır. Sahabeden biri “Ben şimdi Rasûlullâh'ı güldürürüm” diyerek Allah Rasûlüne bir soru sorar: “Yâ Rasûlallâh! Deccal geldiğinde herkes aç olacakmış; o, milleti kendine inandırmak için

² İnsanın şahsiyetiyle oynama, aşağılama, dalga geçme olarak ifade edebileceğimiz bu mizaha kara mizah da diyebiliriz. Hz. Peygamber'in *başkasıyla dalga geçip onu aşağılayanın, aslında kendisini aşağılamış olduğu* yönündeki beyanı, bu tür mizahın asla tasvip edilmediğini göstermektedir (el-İsfahânî 1287: I/177).

yemek teklif edecekmiş, öyle mi? Biz o güne erişirsek, ona inanmış gibi yapıp verdiği yemeği yesek, sonra da inanmıyoruz sana desek, caiz olur mu?”

Bu soru üzerine tebessüm eden Allah Rasûlü “*Allah (c.c.), müminleri onun yemeğine muhtaç etmez*” buyurur (Celâlzâde 1558: 534/a).

Hz. Peygamber’le şakalaşan birçok sahabeden bahsedilmekle beraber, şüphesiz ashap içinde en şakacı olan, Hz. Peygamber’e en fazla şaka yapıp onu güldüren Ensar’dan Nuayman’dır.³ Öyle ki, Hz. Peygamber Nuayman’a baktığı zaman kendini gülmekten alıkoyamazdı. Nuayman, ilerleyen yaşına rağmen raşit halifeler döneminde de şakalarına devam etmiştir. Özellikle Hz. Osman dönemindeki bir şakası kaynaklarda şöyle geçmektedir:

Âmâ sahabîlerden Mahreme b. Nevfel (ö. 54/674) mescitte oturuyordu. Etraf kalabalıktı. Küçük abdest bozma ihtiyacı gelmiş fakat göremediğinden تنها bir yere gidip hacetini giderememişti. Yanındaki kulağına eğilip “Kardeş! Beni تنها bir yere götürsen de hacetimi gidersem” dedi. Şanssızlık bu ya, kulağına eğildiği adam muziplikleriyle ünlü Nuayman b. Amr idi. Nuayman orada da muzipliğini konuşturdu. Hz. Mahreme’yi kolundan tutup mescide bir tur attırdıktan sonra “Burası tenhadır. Buraya işeyebilirsin” diyerek kalabalığın içine bıraktı. Durumdan habersiz olan Mahreme kalabalığın içinde işemeye başladı. Etraftakiler “Ne yapıyorsun, ayıp değil mi?” diye bağırsınca Mahreme çok utandı. “Beni bu yere kim getirdi, azap olunasınca?” diye bağırdı. Sahabîler kendisini Nuayman’ın getirdiğini söylediler. Bunun üzerine “Allah’a yemin olsun! Onu elime geçirirsem elimdeki asayla kafasını kıracağım” diye yemin etti.

Aradan uzunca zaman geçti. Bir gün Mahreme’nin mescide geldiğini gören Nuayman yanına yaklaşip “Sana Nuayman’ı göstereyim mi? Böylece ondan intikamını alırsın” dedi. Bu adamın Nuayman’ın kendisi olduğundan habersiz olan Mahreme “Göster de onun kafasını kırayım” dedi. Beraber mescide girdiler. Mahreme’nin kolundan tutarak onu Hz. Osman’ın arkasına götürdü ve “İşte Nuayman budur” dedi. Hz. Osman namaz kılarken hiç bir şeyden haberi olmazdı. Mahreme iki eliyle asasını tuttu ve bütün gücüyle Hz. Osman’ın kafasına indirdi. Hz. Osman’ın kafası yarıldı. Halk “Sen ne yaptın. Müminlerin Emir’ine vurdun” dediler. Mahreme isteyerek yapmadığını kendisini oraya bir adamın getirip Hz. Osman’ı Nuayman olarak tanıttığını söyleyince, sahabîler “Nuayman seni buraya getiren adamdır, seni işletmiş” dediler. Mahreme “Ey Müslümanlar! Beni Nuayman’ın elinden kurtarın. Bu adam bana eziyet ediyor. Söyleyin elini yakamdan çeksin” diye feryat edince sahabîler gülüştiler (Celâlzâde 1558: 534/a).

Hz. Peygamber’in eğlenceli yönünü de kendilerine örnek alan sahabîlerin onun vefatından sonra da kendi aralarında şakalaştıklarına şahit olmaktayız. Bu nüktedanlıkları zaman zaman ölüm döşeğindeki insana bile tebessüm ettirmiştir.

³ Asıl adı Nuaymân b. Amr b. Rifâa el-Ensârî olan ve genellikle Nuaymân diye tasgîr sîğasıyla çağrılan bu sahâbi, Akabe biâtına, Bedir, Uhud, Hendek ve diğer bütün gazvelere katılmıştır. Onun hayâtından bahseden hemen bütün biyografi kitaplarında meşhur şakaları anlatılır. (İbn Abdilber 1328: 543-544)

Nüktedan sahabîlerden olan İbn Ebu ‘Atfık ile Hz. Aişe arasında geçen diyalog bu durumun en açık örneklerindedir:

İbn Ebu ‘Atfık, ölüm döşeğinde yatmakta olan Hz. Aişe’yi ziyaret ettiğinde “Canım sana feda olsun ey müminlerin annesi, nasılsın?” diye konuşmasına başlayınca, Hz. Aişe “Gerçekten benimkinin yerine kendi canını feda eder misin?” diye takılmak istedi. İbn Ebu ‘Atfık hemen “Şayet ölmeye kararlıysanız tabi ki hayır!” dedi, “Ben o sözü, yaşayacağınızı ümit ederek söylemişim”. Bunun üzerine Hz. Aişe “Şu durumda bile şaka yapmaktan geri durmuyorsun!” dedi (Husrî 1987: 55).

Sahabe ve sonraki neslin mizah literatürüne baktığımızda hadisler ve sanatsal ifadelerin yanında Kur’an’ın belagat yönü kuvvetli bazı ayetlerini de mizah unsuru olarak kullandıklarını görmekteyiz. Genellemeye giderek, mizahın her türüne karşı çıkan sınırlı bir kesimin Kur’an’ın ibare ve pasajları üzerinden espri üretilmesine karşı çıktığı bilinen bir gerçektir. Fakat ilk asırlardan itibaren bu eğilimin karşısında, mizahı beşeri bir olgu, gülmeyi de doğal bir tepki olarak kabul eden daha ılımlı bir yaklaşımın da varlığı söz konusudur. Son yıllarda Müslüman mizahı üzerine yapılan tarihsel araştırmalar Kur’an’la nükte biçiminin tabi bir olgu olarak karşılandığı sonucunu ortaya koymuştur. Bu mizah türüne konu olan taraflar, kutsal metne ait pasajların meseleleri halledici yönüne samimiyetle inandıkları için mizahın yarattığı etkiyi de devreye sokmak suretiyle birçok problemin çözümünü sağlamışlardır. Bu nedenle Kur’an eksenli mizah sadece İslam dini konusunda yetkin müelliflerce kullanılan bir sanat olmakla kalmamış, toplumun tüm katmanlarını ilgilendiren bir alan hâlini almıştır.

Ayetler aracılığı ile espri üretme sanatı bazen kendisini bir ibadetin edası esnasında gösterdiği gibi bazen de yönetimi tenkit, şiir inşâdı, tufeyllik, dilencilik... gibi durumlarda ortaya çıkmıştır. Günümüzde de sıkça anlatılan imam ve cemaat fıkraları, dinin üzerinde hassasiyetle durduğu ibadetlerin bile tarihte bir mizah vesilesi olarak kullanıldığını bizlere göstermektedir. Özellikle Bektaşî fıkraları şeklinde kültürümüze giren fıkralardan biri klasik Arap edebiyatı kaynaklarında şöyle geçmektedir:

Musa adında bir bedevi namaz kılmak için camiye girmiş. O sırada imam; *Ey Musa! İleri gelenler seni öldürmek için aralarında senin durumunu görüşüyorlar. Oradan hemen çık. Şüphesiz ben sana öğüt verenlerdenim* (Kasas: 28/20) ayetini okuyormuş. Bedevi derhal namazı bırakıp soluğu avluda almış. Bu sırada imam sıradaki ayeti okumaya devam etmiş; *Musa, korku içinde etrafı gözetleyerek oradan çıktı ve "Ey Rabbim! Beni bu zalim kavimden kurtar" dedi* (Kasas: 28/21). Bedevi eline bir sopa alıp beklemeye koyulmuş. İmam ikinci rekata Taha suresi ile devam etmiş; *Şu sağ elindeki nedir ey Musa* (Taha: 20/17). Bedevi avludan bağırarak; *O benim değneğimdir* (Taha: 20/18) demiş ve eklemiştir: *Hoca efendi! Eğer daha fazla üstüme gelersen bu cami avlusunu sana mezar ederim* (Zemahşerî 2006: 645).

Dönemin bir karakteristiği olmak üzere dinin edebi ifadeleri ve ibadet esnasında yapılan küçük hatalar bile gözden kaçırılmayarak mizah malzemesi olarak kullanılmıştır. Yapılan bu göndermelerle ayet ve hadisler zekice sözler için bir arka fon oluşturmuştur. (Rozenhal 1997: 52). Kur’an metni ve lafızları üzerinden nükte yapan kimsenin zengin birikiminin yanında muazzam bir intikal süratine de sahip

olması gerekir. Zamansal olarak az bir gecikme cevabın özündeki vurucu etkiyi ortadan kaldıracaktır. Şu nükte bu durumun açık bir örneğidir:

Gözlerinden biri kör olan bir adam imamın hemen arkasında cemaate dâhil olur. İmam Fatiha'dan sonra şu ayeti okumaya başlar: *Biz ona iki göz vermedik mi?* (Beled: 90/8) Adam hiç düşünmeden imama şöyle karşılık verir: “*Hayır! Yemin olsun ki bana bir tane verdi. İşte şimdi tutturamadın imam efendi.*” (Hasan 2009: 22)

Bununla birlikte, mizah anlayışı bakımından sahabeyi müteakip nükte erbabının pek çoğundan farklı kılan temel bir hususiyet söz konusudur. O da, edebiyatta ve mizahta açık saçık ibare ve ifadelerle imkân tanıyan mücûn (müstehcen edebiyat) ekolünün popüler simalarından farklı olarak, mizahta ortaya koymuş oldukları edep dışı unsurları pratik düzlemde uygulamamış olmalarıdır. Dolayısıyla sahabe, peygamberden almış oldukları terbiyeyle gerek nüktelerindeki gerekse nesiplerindeki⁴ müstehcen tasvir ve ibareleri sadece edebi bir çeşni olarak kullanmışlardır. Pratikte ise son derece mazbut ve muhafazakâr bir yaşam sürmüşlerdir. (Câhız 1988: I/84)

3.Dini Alanın Mizah Repertuarı

Mizah literatürünün sosyal hayatla olduğu kadar dini hayatla da iç içe oluşu, klasik Arap ve Fars mizahının göze çarpan en önemli özellikleri arasındadır. Bu yüzden tarihsel gerçekliği olan veya tamamen kurgusal yüzlerce hikâyenin, dini hayatın çeşitli tezahür alanlarından ilhamla oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla klasik mizah hem müftü, imam, müezzin vb. gibi dini kişiliği olan karakterlere; hem namaz, oruç, hac vb. gibi dinin pratik sahasına ilişkin temel ritüellere ilişkin rivayetlere gereken ağırlığı vermiş görünmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde, zikir geçen grup ve temalardan bazıları, anekdotlar eşliğinde ele alınacaktır.

İmamlara ilişkin bazı anekdotlar cemaatin sıkıntılı durumlarını dikkate almadan uzun surelerle namaz kıldırılmaya çalışan imam tipini hedef almaktadır:

Abbasi halifelerinden Mütevekkil, yardımcısı Ubâde'yi bir cami imamına dayak attığı için cezalandırmak ister. Ubâde halifeye karşı savunmasını şöyle yapar:

“Halife hazretleri! Bir iş için sabahın köründe evden çıkmıştım. Yolda sabah ezanı okununca ‘önce namazımı eda edip sonra yoluma devam edeyim’ diyerek camiye girdim. Cemaat namaza başlamıştı. Hemen cemaate iştirak ettim. İmam Fatiha suresini tamamladı, arkasından Bakara suresinin başından itibaren okumaya başladı. Ben birkaç ayet okuyarak rekâti tamamlar diye düşünürken o surenin tamamını okudu. İkinci rekâta kalktığımızda ise içimden ‘Herhalde bu rekâta kısa sure okur’ diye geçirirken bu sefer de Âl-i İmrân suresinin tamamını okudu. Nihayet namaz bitmek üzereyken güneş de hemen hemen doğmuş gibiydi. İmam selam verdi. Ancak

⁴ Bir kasidede övgüye başlamadan önce aşk üzerine yapılan önsöz (Bkz. BSTS (1948), *Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları).

sonrasında cemaate dönüp ‘*Namazınızı tekrar kılın, son anda abdestimin olmadığını fark ettim*’ deyince ben de dayanamayıp adama giriştim.

Bu mazereti işiten halife Ubâde’ye ceza vermedi. (Âbî 2004: VII/167).

Dini alanın renkli figürleri sadece namaz ibadetinde kendini göstermekle kalmayıp diğer ibadetlerin ifasında da rolünü icra etmişlerdir. Oruç ibadeti kendisine zor gelen bir adamın hikâyesi şöyle anlatılır:

Ebü’l-Aynâ anlatıyor: Rey şehrinde, sonradan Müslüman olan hâli vakti yerinde bir Mecusi vardı. Bu zât, oruç tutmaya dayanamadığı için, ramazan ayında evin mahzenine iner, gizliden gizliye orucunu yerd. Bir gün, mahzenden bir takım sesler geldiğini duyan oğlu, neler olup bittiğini anlamak için aşağıya iner ve “Kim var orada!” diye seslenir. İçeriden yaşlı adamın sesi duyulur: “*Kim olacak, kendi helal malını doya doya yiyemeyip insanlardan köşe bucak kaçan bir günahkâr!*” (İbn Hamdûn 1996: IX/437).

Dini alan hakkında en çok soru sorulan alanlardan biridir. Fetva amaçlı sorular bazen “şecaat arz ederken sirkatin söylemek” formuna dönüşebilmektedir. Buna en çok maruz kalan kesim de müftüler olmaktadır. Bu nedenle de hazırcevaplılık müftüler için vaz geçilmez özelliklerden biri olmuştur:

Adamın biri, müftüye gelerek “Namazda iken, arkamdan -tam yel sayılmaz ama- bir şeyler çıktığını hissettim. Abdestim, bozulmuş mudur?” diye sorar. Müftü meseleyi tam olarak anlamak için detaya iner: “O çıkan her neyse, nohut tanesi kadar mıydı?”. Adam: “Daha büyüktü” der. “Fındık tanesi kadar mıydı?”, “Daha büyüktü”; “Ceviz tanesi kadar mıydı?”, “Daha büyüktü”. Bu son cevap üzerine müftü artık daha fazla sormaya gerek duymayarak “*Beyefendi siz basbayağı sı...muşsunuz! Buna abdest mi dayanır.*” (İsfahânî 1999: II/772.)

4. Arap Dilinde Mizah

Arap edebiyatı içerisinde şair ve ediplerin toplumsal eleştiriye dair ortaya koydukları edebi ürünlerde birçok kelime ve kavram kullanılmıştır. Fakat kişisel veya toplumsal eleştiri içerikli literatür için özellikle *hiciv*, *hezl* ve *tanz* (*mizah*) gibi kavramların daha yaygın olarak kullanıldığı, konuyla ilgili diğer birçok kavramın bunlarla eş/yakın anlamlı olduğu görülmektedir. Bazen aynı, bazen de farklı anlamlar ifade eden bu üç kavramın sınırları net olarak çizilemese de her birinin kendine has bazı özelliklerin olduğu söylenebilir. Hicvin asıl özelliği kişisel çıkara ve kine dayalı olmasıdır. Hezlin arka planında bir amaç söz konusu olmamakla birlikte daha çok eğlendirici ve güldürücü özellikler taşır. Tanz/Mizah ise, tamamen kişisel çıkarların ötesinde toplumsal değişime yönelik büyük hedefleri olan bir kavramdır (Çiftçi 1998: 144). Bu kavramların hepsi konumuzla alakalı olmakla birlikte bu bölümde, araştırmanın hacmi de dikkate alınarak, özelde tanz/mizah kavramıyla ifade edilen mizahın Arap edebiyatı içerisindeki tarihsel serüveni ele alınacaktır.

Arap kültürü, mizahtan çok önce, hikmet, mesel, özlü sözler, fabl tekniği gibi konularda dış etkilere açık ve toleranslı duruşuyla dikkat çekmektedir. Klasik Arap literatüründe kadim Yunan bilgelerine ve filozoflarına ait hikemiyatın büyük bir

hürmetle tedavülü, böyle bir anlayışın gereği olmalıdır. Bu durum en eski mizah kaynaklarından üçünde, *el-Ecvibetü'l-Müskite*, *Cem'ül-Cevâhir* ve *Kitâbü'l-Ezkiyâ*'da filozof, hakîm ve bilge zümreleri kapsamında Diyojens (m.ö. 323/), Aristo, Sokrat, Enûşirvân (m.s. 579/) gibi onlarca yabancı isme yer verilmesinden de açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Arap mizahı, en başından beri yabancı kültürlerce üretilen mizahi ürünleri kendi bünyesine adapte edebilme başarısı göstermiştir. Bunun yanında Cahiliye devrinde bazı şairlerin hicivlerinde mizahi unsurları kullanması ve Lahmîler'in⁵ sarayında bulunan soytarıların güldürü sanatını icra etmesi ilk dönem Arap mizahının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Malik b. Faric ve Akîl kardeşlerin hiçbir fıkra ve sohbeti tekrar etmeden kırk yıl Irak kralı Cezîme el-Ebraş'ın (ö. 268/881) nedimliğini yapmaları bu durumun açık bir örneğidir (Durmuş 2005: 205). Ayrıca o dönemde nesir üslubunda mizah örnekleri de bulunmaktadır. Bu tür mizahın bir kısmı kabile taraftarlığı sebebiyle istihzayı ihtiva etmekteydi (Kuzayhâ 1994: 82). Cahiliyede nesir türü mizahın, toplumun basitliğine paralel olarak kendilerine göre oynadıkları oyun ve eğlence esnasında yapılan şakalarda, atasözlerinde, insanlarla hayvanlar arasında geçen gülünç olaylarda, tedavi ve dini inançlarda yer aldığı görülür. (Kuzayhâ 1994: 102-103).

Cahiliyenin hemen ardından “İslam'ın mizaha bakışı” başlığı altında örneklerini verdiğimiz Nuayman b. Amr (ö. ?), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) ve Kadı Şureyh (ö. 80/699) gibi isimler Müslüman mizahının sınırlarını belirlemişlerdir. Bunun yanında Medine, hicri birinci yüzyıldan itibaren çıkardığı mizahçılarla mizahı edebi tür düzeyine yükselten bir ekolün merkezi olmuştur.

Emevîler döneminde tabii neslinden olan nüktedan bir sınıf teşekkül etmiş, Muaviye'den itibaren halifelerin sarayları komiklere kapılarını açmıştır. Muaviye (ö. 60/680), A'meş (ö. 148/765), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Şa'bî (ö. 104/722), Ebû Dülame (ö. 160/777) ve İbn Ebû Atîk⁶ (ö. ?) dönemin esprileriyle ünlü isimlerdendir. Gramer âlimi Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tevriyesiz ve telmihsiz mizahlarıyla tanınır. Mizah ve esprinin kazanç vasıtası hâline gelmesi Eş'ab'la⁷ (ö. 154/771) başlamış (Rozenhal 1997: 12), onun mizahi anekdot ve esprileri edebi eserlerde yer almıştır. Emevî mizahının gelişmesinde dönemin en ünlü şairleri olan Cerîr-Ferezdak ve Cerîr-Ahtal arasındaki “nekâiz/münâkazât” adı verilen şiir atışmalarının önemli yeri vardır (Durmuş 2005: 205).

Ehl-i ilim tarafından ortaya konan aşağıdaki örnek dönemin mizah kültürünü yansıması bakımından önemlidir.

Derler ki ehl-i ilim tebaasından bir grup dönemin meşhur âlimlerinden A'meş'in (ö. 148/765) huzuruna varmak ister. Fakat A'meş'in bu adamlara kanı bir türlü ısınmaz. A'meş evinin önünde otururken kendisine yönelen kalabalık grubu görünce içeri girer. Bir müddet içeride oyalanır. Kapıyı çalan gruba kapısını açmaz. Aradan uzun zaman geçince dışarı çıktığında bakar ki adamlar kapıdan ayrılmamış onu beklemektedirler.

⁵ III-VII. yüzyıllar arasında Irak'ta hüküm süren Hristiyan Arap hanedanıdır.

⁶ İbn Ebu Atîk'in şakacı yönü bilinmekle beraber, tıpkı bizim kültürümüzdeki Namık fıkraları gibi, birçok fıkranın haksız olarak ona nisbet edildiği söylenir (Rozenhal 1997: 19).

⁷ Asıl adı Şuayb b. Cübeyr olan Eş'ab'ın künyesi Ebu'l-'Alâ'dır. Tamahkârlığı ile ün salmış Emevî dönemi ünlü mizah ustası, şarkıcı ve hatiplerinden biridir.

A'meş'in kendilerini görünce içeri kaçtığını anlayan adamlardan biri sorar: "Ey İmam! Bizi görünce niçin içeri girdin? Hadi diyelim ki bizden kaçtın. Şimdi neden tekrar dışarı çıktın?" A'meş şu latifeyle cevap verir: "Baktım ki suratları meymenetsiz bir grup adam kapıma doğru geliyor, ben de bu suratları hiç çekemem diyerek eve kaçtım. Eve vardım bizim hanım oturuyor. Bir de hanıma baktım, hanım sizden daha çirkin. Bari dışarı çıkıp gelenlerle ilgileneyim deyip ehven-i şer olanı tercih etti." (Celâlzâde 1558: 535/b).

Abbasiler devrinde Arapçılığa karşı Arap olmayan unsurların bir tepkisi şeklinde ortaya çıkan Şuubiyye akımı sonucunda Araplarla her alanda kıyasıya rekabet başlamış, Arapların çöl hayatı ve kabile taassubu gibi Cahiliye gelenekleri şiirlerde mizah malzemesi yapılmıştır. Bu rekabete bağlı toplumsal bir kaos yaşanmasına rağmen mizah, bu tarihlerde altın dönemlerinden birisini yaşamıştır. Ekonomik gelişmeye paralel olarak lüks artmış, halife sarayları nedimler ve soytarılarla dolmuştur. Buna bağlı olarak dönemin mizahının temelinde siyâsi karmaşaya uygun olarak üstünlük ve rahatlama kuramının hâkim olduğu görülmüştür. Ahmaklık, tufeylîlik ve dilencilik gibi konular dönemin önemli mizah temalarından sayılmıştır.

İslamlaşma ile birlikte ortaya çıkan mizah anlayışının daha belirgin ortaya konması için, kısaca dönemin mizah literatüründen de bahsetmek gerekir. Mizah, Arap-İslam edebiyatında daha ilk dönemlerden itibaren edebi tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda yazılmış ilk müstakil eser, Zübeyr b. Bekkar'ın (ö. 256/870), *Kitâbu'l-Fükâhe ve'l-Mizah* 'ıdır⁸. Bunun yanında İbn Bekkar'ın çağdaşı olan Câhız'ın (ö. 255/869), *Kitâbu'l-Hayevân, Buhalâ ve Resâil*'i, konuyla ilgili oldukça fazla malzeme muhafaza etmiştir. İsfehânî'nin *Eğânî*'si, İbn Abdîrabbih'in (ö. 328/940) *el-'Ikdu'l-Ferîd*'i, Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü 'l-Ereb*'i, Makkarî'nin (ö. 1041/1632) *Nefhu 'l-Tib* ve Râğîb el-İsfehânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Muhâdarât* isimli eserlerinde mizah ve şaka geleneksel bir konu ve başlık olarak yerini almıştır.⁹

Modern dönemde ise oryantalistler, İslam toplumunda var olan mizaha büyük ilgi göstermişlerdir. Özellikle erken dönem mizah anlayışıyla ilgili müstakil çalışmalar yapmışlardır. Bunlardan en önemlisi Franz Rosenthal'ın (ö. 2003) çalışmasıdır. *Erken İslam'da Mizah* adıyla Türkçemize de kazandırılan bu eser, Müslüman mizahının genel karakteristiğini ortaya koyan eserlerden biridir.

Türk-İslam mizahının sentez halinde ortaya konulduğu Osmanlı döneminde ortaya çıkan sözlü ve yazılı mizah ürünleri de Anadolu Selçukluları, Beylikler, Fars ve Arap kültür dünyasından bağımsız olarak düşünülemez. Türklerin Anadolu'da varlığını ciddi bir şekilde göstermeğe başladığı 12. yüzyıldan itibaren her sınıf ve seviyeden insan tarafından gerçekleştirilen anlatılar genel olarak masal, menkıbe, fıkra, eski hikâyeler ve benzeri eski Türk kültüründen gelen unsurları, İran ananelerini, İran üzerinden gelen Hind hikâyelerini, İslam kültür dünyasının

⁸ Bu eser günümüze intikal etmemiş ancak daha sonraki eserlere kaynaklık etmiştir. Mesela, İsfehânî *Eğânî*'sinde, İbn Abdîberr *İstiâb*'inde, İbn Hacer *İsâbe*'sinde ve İbn Asâkîr *Dimesk*'inde bu eserden istifade etmişlerdir (Köten 1994: 461).

⁹ Şaka ve mizah literatürü ile ilgili ayrıca bkz: Köten 1994: 460.

etkilerini içerirdi.

İslam öncesi döneme ait izler taşıyan Dede Korkut hikâyelerindeki mizahî çizgiler ve ünlü kadın tiplmesi -her ne kadar yazıya geç intikal etse de- göçebe yaşantısından açık izler taşır. Ne yazık ki Türklerin Anadolu'daki ilk yüzyılından elimizde yazılı mizah ürünleri bulunmamaktadır. Bu yüzden belki de Anadolu'daki en eski mizah ürünleri hakkında bir fikir sahibi olmak için Mevlana'nın *Mesnevî*, *Mecâlis-i Seb'a* ve *Fihi Mâfih* gibi Farsça eserlerine bakmak gerekir. Söz konusu kaynaklardan beslenen bu ürünler daha sonraları Anadolu'da yazılan Türkçe mesnevilerde sık sık karşımıza çıkacak; bazen Bektaşî, bazen Nasreddin Hoca ve belki de Temel-Dursun tiplmelerine dönüşecektir.¹⁰ Bu etkileşimi yakından ilgilendiren eserlerden biri de Fârisî edip Avfî'nin (ö. 629/1232) kendisinden önceki Arap edebiyatı eserlerinden derlemiş olduğu *Cevâmiu'l-Hikâyât* ve *Levâmiu'r-Rivâyât* isimli eseridir.

5. Fars Edebiyatında Mizah ve Avfî

Yıllardır Fars edebiyatı üzerine yapılan çalışmalar özellikle Avrupalı bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Fakat bu çalışmalar daha çok Fars şiiri üzerinde yoğunlaşmış, nesir türü eserler daha dar çerçevede incelenmiştir. Bu durumun en önemli sebebi, nesir türünün şiir kadar estetik bir yapıya sahip olmamasıdır. Bu sebeple Fars nesrinin ötelenmesi İran edebiyat tarihinde önemli yere sahip olan birçok nesir türünün tahrip olmasına yol açmıştır. Bütün bu ihmellere rağmen modern edebiyat içerisinde Fârisî nesir türünün hala kullanılıyor olması, tahribat şiddeti ne olursa olsun bir kültürü tümüyle yok etmenin kolay olmadığını göstergesidir. Avfî'nin *Cevâmiu'l-Hikâyât* isimli eseri söz konusu tahribat dışında Moğol istilasını zararsız atlatmış olması bakımından da anıtsal değeri olan önemli eserler içerisinde değerlendirilebilir.

Avfî hicri VI. asrın ilk yıllarında şöhret kazanmış bir İran edibidir. Asıllarını Abdurrahman b. Avf'a (ö. 32/652) isnâd eden Buhârâlı bir ulema ailesine mensup olduğu için, daha ziyade *Avfî* diye tanınmıştır. Gençlik yıllarının mühim bir kısmını Buhârâ'da geçirdiği ve ilk tahsilini orada gördüğü muhakkak olan Avfî'nin tahsil tarihinden hareketle h.567-572/m.1172-1177 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Hayatı hakkındaki başlıca kaynağımız kendi eserleridir. İran edebiyatında ilk şuarâ tezkiresi olan *Lübâbü'l-elbâb*'ın müellifi Muhammed el-Avfî, daha önce Nâsirüddîn Kabâce'nin emriyle yazmaya başladığı, Moğollar'dan önceki Arap, Fars ve Hind kültürlerine ait 2000'i aşkın tarihi ve edebi hikâyeyi ihtiva eden *Cevâmiu'l-Hikâyât* ve *Levâmiu'r-Rivâyât* adlı eserini tamamlayıp İltutmış'ın veziri Nizâmülmülk el-Cüneydî'ye sunduktan (1228) sonra vefat etmiştir.

H.7-14/m.13-20 asırlar arasında Farsça edebiyat içerisinde Avfî ismi *Cevâmiu'l-Hikâyât* eseriyle birlikte anılmıştır. Çünkü *Cevâmi* bu dönemde kendisinden en çok faydalanılan eserler içerisinde yer alır. *Cevâmiu'l-Hikâyât*'ın tarihi,

¹⁰ Bazı örnekler için bkz. Öztekin 2000: s. 101, 111, 113, 137, 150.

biyografik, anekdotsal ve kozmografik çalışmalar üzerinde bıraktığı etkinin boyutu, kendisinden yapılan alıntılardan, Türkçe tercümelere ve farklı zamanlarda, farklı ülkelerdeki çalışmalarda kullanılan muhtasarlardan anlaşılmaktadır. Büyük bir kısmı günümüze kadar gelmemiş birçok Arapça ve Farsça kaynaktan faydalanılmış olması *Cevâmiu'l-hikâyât*'ın değerini bir kat daha arttırmaktadır.

Cevâmi'nin Anadolu'da İbn Arabşah (ö. 854/1450), şair Necati Bey (ö. 914/1509) ve Celâlzâde Sâlih Çelebi (ö. 973/1565) tarafından yapılan üç ayrı Türkçe tercümesinden bahsedilmekle birlikte (Katib 941: I/540) sadece Kanuni'nin emriyle gerçekleştirilen ve Celâlzâde Sâlih Çelebi tarafından yapılan tercüme günümüze kadar ulaşmıştır.¹¹ Bu eserin dördüncü bölümünün son babı müstakil "mizah" konusunu ele almaktadır. Derlediği mizah hikâyelerini bu bölümde Hz. Peygamber'den itibaren kronoloji gözeterek sunan müellif, aynı zamanda mizahın dini temellendirmesini yapmıştır. Ayrıca eserin diğer bölümlerinde, mizahi olduğu doğrudan belirtilmese de, bu alana giren birçok anekdotu yer vermiştir.

6. Arap Edebiyatının Türk Mizah Kültürüne Kaynaklık Etmesi

Asırlar boyu Türk kültür ve edebiyatını derinden ve çok yönlü etkileyen Arap kültür ve medeniyetinin, mizah alanındaki üretimimizi de tahminlerin ötesinde etkilediği görülmektedir. Bugün çok popüler hâle gelmiş bazı halk hikâyelerinin köklerinin klasik Arap kaynaklarında yer aldığını görmek mümkündür. Mesela popüler kültürde "*Bize de mi lo lo?!*" repliğiyle özetlenen çok meşhur bir anekdotun kaynağı, tespitlerimize göre, Câhiz'in (ö. 255/869) *Kitâbü'l-Hayavân*'ına (3. yüzyıl) dayanmaktadır. Hikâye Câhiz'in ve sonraki eserlerde şöyle anlatılır:

Adamın biri büyük bir borç batağına saplanmış, alacaklılar durmadan sıkıştırdığından bunalıma girmişti. Alacaklılardan birisi onun bu zor durumunu istismar ederek yanına gelip "*Seni bu alacaklı belasından kurtaracak bir yol göstereceğim, ancak işe yararsa bana olan borcunu hemen ödeyeceksin*" diyerek adama akıl verdi. Adam çaresiz kabul edince planını açıkladı: "*Yarıdan itibaren alacaklılardan olsun olmasın karşına her kim rastlarsa karşısında bir köpek gibi havlayacaksın. Eğer bu işi iyi kıvrabilirsen bir süre sonra herkes kafayı üşüttüğünü düşünerek ellerini yakandan çekecektir*".

Gerçekten de borçlu adam denilenleri harfiyen uyguladı, insanlar da onun bunalım yüzünden dengesini kaybettiğini düşünerek yakasından düştüler. Ancak bir süre sonra bu planı kendisine öğreten alacaklı gelip parasını isteyince, rolüne kendisini iyice kaptıran adam ona da aynı şekilde havlamaya başladı. Bunun üzerine alacaklı "*Bize de mi hav hav?!*" dedi ve parayı tahsil ümidini yitirdikten sonra o da alacağından vazgeçti (Câhiz 1988: IV/20; Zemahşerî 2006: 225).

Bu durumun somut örneklerinden biri de, 13. yüzyılda yaşadığına inanılan ünlü

¹¹ Aşık Çelebi *Meşâ'irü's-şuarâ* isimli eserinde devlet eliyle gerçekleştirilen Salih Çelebi'nin bu tercümesiyle ilgili olarak eserin üslubu ve edebi değeri hakkında geniş bilgi vermektedir. Bkz. Özçelik 2016: 54.

mizah figürü Nasreddin Hoca'ya (ö. 683/1284) nispet edilen çok sayıdaki hikâyenin, hicri ikinci ve üçüncü yüzyılda kayda geçirilmiş olan ilk dönem Arap mizah kaynaklarında ya tamamen veya öz olarak yer almış olmasıdır. Kabul etmek gerekir ki pek çok ilim adamı tarafından paylaşılan "Nasreddin Hoca'ya nispet edilen onca mizahi anlatının gerçek bir tarihsel şahsiyetin başından geçmiş olamayacağı" tezi her ne kadar sıkça dillendirilse de yeterince delillendirilebilmiş değildir. Gerçekten de kimi kaynaklarda Nasreddin Hoca'ya ait olduğu belirtilen (iddia edilen) metinlerin hiç de azımsanmayacak bir bölümünün daha eski bazı Arap kaynaklarında başka fıkra kişilerine nispet edildiği görülmektedir. Esasen bu konu etraflı bir incelemeyi gerektiren önemli bir çalışma alanıdır. Ancak biz burada Türk halkı tarafından Nasreddin Hoca'ya nispet edilen bir kaç popüler hikâyenin klasik Arap kaynaklarındaki versiyonlarına işaret etmekle yetineceğiz:

Kazan Doğurdu

Nasreddin Hoca Versiyonu	Aslı
Hoca komşusundan bir gün kazanı ödünç ister. İade ederken de hem teşekkür eder, hem içine minik bir kazan koyar. Komşusu merakla bu minik kazanı sorunca da "<i>Komşu, bizdeyken kazanın doğurdu</i>" der. Komşusu bu işe pek sevinir. Aradan epey zaman geçer, Hoca yine komşusundan kazanını ödünç ister. Komşusu da sevinerek verir. Ama bu kez aradan günler, haftalar, hatta aylar geçer, kazandan ve Hoca'dan ses çıkmaz. Nihayet bir gün komşusu konuyu açmaya karar verir, "<i>Hoca bizim kazan ne oldu?</i>" diye sorar. Hoca da üzgün bir ifadeyle "<i>Komşu çok zaman geçti aradan, senin kazan öldü. Sana nasıl söyleyeceğimi düşünüp duruyordum</i>" deyince sinirlenen komşusu, "<i>Hocam ne diyorsunuz? Hiç kazan ölür mü? Kazan canlı mı ki ölsün?</i>" diye çıkışır. Hoca, "<i>Doğurduğunu kabul etmiştin, sesin çıkmamıştı, şimdi ölünce neden feryat ediyorsun?</i>" der.	Eş'ab anlatıyor: Bir kadın komşum bir dinar getirip "<i>Bu sende emanet kalsın</i>" demişti. Ben de onu alıp yatağımın altına koydum. Kadın birkaç gün sonra gelip parasını istedi. "<i>Yatağı kaldır, bir dinarın orada. Ayrıca yanındaki bozuk parayı da senin dinar doğurdu haberin olsun</i>" dedim. Kadın yatağı kaldırıp benim oraya bıraktığım bozuk parayı aldı, kendi bir dinarını ise bırakıp gitti. Aynı sahne birkaç kere daha yaşandı, kadın her defasında benim oraya bıraktığım ufak paraları alıp gitti. Kadın dördüncü defa yine parasını istemek üzere geldiğinde ben hemen ağlıyor gibi yaptım. "<i>Hayırdır, niye ağlıyorsun?</i>" dediğinde, "<i>Senin dinar lohusalığını çıkaramadan rahmetli oldu da!</i>" dedim. Öfkelenen kadın "<i>Süphanallah! Paranın lohusalıktan öldüğü nerede görülmüş?!</i>" diye çıkışınca "<i>Şillik! Paranın doğurduğuna inanyorsun da öldüğüne niye inanmıyorsun?!</i>" deyiverdim.
(Tokmakçioğlu 1991: 164-5)	(Nüveyrî 2004: 30)

Aşağıdaki Nasreddin Hoca hikâyesinin orijinine ait bazı ipuçlarına ise çok daha eski bir kaynaktan, ünlü nüktedan müellif Câhız'ın *Buhalâ* adlı eserinde tesadüf etmekteyiz:

Kedi - Ciğer

Nasreddin Hoca Versiyonu	Aslı
Hoca sabahleyin kasaba uğrayarak akşama karısı yahni yapsın diye iki okka ciğer alıp götürmüş eve vermiş. Olacak ya, öğlen Hoca'nın karısına misafir gelmiş, kadın da ciğerleri bir güzel pişirip misafirine ziyafet çekmiş... Akşam olup Hoca eve gelince sormuş: <i>Hatun ciğer yahnisini pişirdin mi?</i> Kadın süklüm püklüm: <i>Sorma Hoca, demiş, ciğeri kedi yedi.</i> Hoca hemen kediyi yakalamış. Zavallı hayvan bir deri bir kemik... Kantarı alıp kediyi tartmış... Bir bakmış ki iki okka! Dönmüş karısına: <i>Hatun, hatun! Kedi iki okka geldi. Tarttığım ciğer ise kedi nerde? Yok, bu bizim kedi ise ciğer nerde?!</i>	Adamın biri daha önce eve yahni yapılmak üzere yolladığı eti akşamleyin karısından isteyince, bir sebepten eti zayi eden kadın "<i>O eti kedi yedi</i>" diye bir yalan uydurmuş. Adam kediyi kapıldığı gibi teraziye koyup tartmış. Kedinin ağırlığının ancak aldığı etin ağırlığına denk olduğunu görünce de manalı manalı sormuş: "<i>Hanım! Eğer bu getirdiğim et ise, peki bizim kedi nerede?!</i>"
(Tokmakçioğlu 1991: 235)	(Câhız 1988: II/76)

Türk kültüründe yer alan fıkralarda aynı anda hem cimri hem cömert; hem dindar hem rind, hem kadı hem hırsız gibi birbirine tezat teşkil eden kimlik bir şahsa yüklenmesinin arkasında yatan muhtemel neden, söz konusu şahsa biçilen mizahi kişiliğin oluşmasında etkili olan rivayetlerin son derece zengin Arap mizah kültüründen devşirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu fıkralar içerisinde yerine göre onun bilge, ermiş, saf, hatta aptal kişiliğini vurgulayan birbirine zıt motiflerin bulunuşu söz konusu rivayetlerin zaman içerisinde kendisine mâl edildiğini gösteren açık kanıtlardan biri sayılmalıdır. Bu durum en açık bir şekilde yine Nasreddin Hoca karakteri üzerinde kendisini göstermektedir. Bilge kimliği ile tanınan hocanın kendisini akılsızlıkla nitelediği bir fıkra klasik ve modern kaynaklarda şöyle anlatılmaktadır:

Ahmaklık

Nasreddin Hoca Versiyonu	Aslı
Hoca değirmene öğütülmesi için biraz buğday götürmüş. Buğdayı öğüttürmüş... Öğüttürmüş ama bu sırada başkasının çuvalındaki unu avuçlayıp kendi çuvalına doldurmaya başlamış... Değirmenci işin farkına varıp: — <i>Ne yapıyorsun?</i> deyince, Hoca boynunu büküp: — <i>Ben ahmak bir insanım, demiş!</i> Değirmenci bu cevaba kızıp: — <i>Madem ahmaksın, niçin kendi çuvalından başkasınıninkine doldurmuyorsun?</i> deyince Hoca şöyle konuşmuş: — <i>Şimdi ahmağım, o zaman katmerli ahmak olurum!</i>	Adamın biri gece vakti bir deve çalmış, ahali de adamı yakalayıp kadı efendinin huzuruna çıkarmış. Kadı adama deveyi neden çaldığını sorunca hırsız “<i>O esnada sarhoştum efendim</i>” cevabını vermiş. Bu sefer kadı “<i>Sarhoştun da neden deve yerine bir köpek aşırmaya kalkmadın?</i>” diyerek adamı sıkıştırmaya çalışmış. Hırsız çetin çıkmış: “<i>Sarhoştum dedim ya efendim, köpek ile deveyi birbirinden nasıl ayırt edebilirdim?!</i>”
(Tokmakçioğlu 1991: 235)	(Câhız 1988: II/76)

Esasen belirli bir hikâyenin farklı şahsiyetlere isnat edilerek anlatımı meselesi, Arap nevâdir geleneğinde sıkça rastlanılan bir sorunsalı işaret etmektedir. Birçok kadim Arap fıkrasında hikâyenin özü aynı kalırken, bilhassa ana karakterler radikal değişikliklere uğramaktadır. Bu şekilde farklı varyantları bulunan belirli bir rivayetin orijinine ulaşmak için yazılı kaynaklarda kronolojik bir taramaya gidilmesi gerekir. Konuyla alakalı bütün birikimi kronolojik sıralamaya tabi tutmak mümkün olmadığı için eski kaynaklarda geçen, fakat günümüzde farklı şahsiyetlere atfedilen birkaç örnekle yetinmek istiyoruz:

İçindeki

Nasreddin Hoca Versiyonu	Aslı
Karısıyla tartışırken bir gece Hoca'nın evinde olağanüstü gürültü kopmuş. Komşusu meraklanarak Hoca'nın kapısını çalmış ve gürültünün nedenini sormuş. Hoca: <i>Önemli değil</i>, demiş. <i>Bizim köroğluyula tartışıyorduk, kızdı ve cübbemi merdivenden aşağı attı</i> diye eklemiş. Komşusu: <i>Hoca, merdivenden atılan cübbeden ses çıkarmı hiç?!</i> Hoca gülmüş ve: <i>Komşu, içinde ben olursam çıkar</i> diye cevaplamış.	Adamın biri Cuha'ya gelerek "<i>Evinizden bir feryat yükseldi, hayırdır?</i>" diye sorunca Cuha "<i>Elbisem yukarıdan düştü de!</i>" demiş. Adam "<i>O feryat sırf elbise yukarıdan düştüğü için miydi yani?</i>" diye hayretini izhar edince de Cuha "<i>Bre ahmak</i>" demiş, "<i>İçinde ben olmuş olsaydım, yere kapaklanmayacak mıydım?!</i>"
(Tokmakçioğlu 1991: 207)	(İbnü'l-Cevzî 1997: 66-67)

Ye Kürküm Ye

Nasreddin Hoca Versiyonu	Aslı
Hoca kendisine gönderilen bir okuntu (davetiye) uyarınca bir ziyafete gitmiş. Ancak aceleden olacak üstünde gündelik, eski elbiseleri varmış. Bu yüzden kendisine pek aldırış eden olmamış. Rahmetli, bir yolunu bulup doğru evine gitmiş ve zengin işlemeli, bayramlık kürkünü giyip dönüp gelmiş ziyafete... Gelmiş ki, kendisine büyük bir itibar edip başköşeye oturtmuşlar. Yemek vaktinde sofrada en iyi yeri ona vermişler. Yemek gelince Hoca, hemen kürkünün yakasını çorba kasesine daldırıp: "<i>Ye kürküm ye, ye kürküm ye!</i>" demeye başlamış... Duyanlar şaşırıp sormuşlar: <i>Hayrola Hocam, ne yapıyorsun, hiç kürk yemek yer mi?</i> Hoca: <i>Mademki</i>, demiş, <i>bütün izzet ikram kürküme, yemeği de o yesin bari!</i>	Bir düğüne davet edilen A'meş postunu üzerine alıp icabet etmiş. Ancak kapıcı onu bu hâlde görünce içeri almamış. A'meş eve dönmüş, bu defa üzerine bir gömlek ve elbise giyinip yeniden oraya gitmiş. Kapıcı da kendisini içeri kabul etmiş. Derken ortaya sofraya getirilmiş. A'meş hemen elbisesinin yenini sofranın üzerine yayararak "<i>Ye bakalım</i>" demiş, "<i>Besbelli ki ziyafete davet edilen sensin, ben değilim!</i>" Sonra da kalkıp yemek yemeden oradan ayrılmış.
(Tokmakçioğlu 1991: 116)	(İbnü'l-Cevzî 1997: 66-67)

Testi

Nasreddin Hoca Versiyonu	Aslı
Hoca Akşehir gölünden testisine su koyarken ağzına kadar dolu olan testi ağırlaşmış ve birden elinden kaydığı gibi dibi boylamış. Hoca başlamış orda beklemeye. Biri sormuş: <i>Hocam, ne bekliyorsun?</i> Rahmetli: <i>Testim, demiş, dibe düştü, çıkar çıkmaz boğazından yakalamak için bekliyorum!</i>	Cuha bir gün ibriği eline almış su doldurmak için nehre gitmiş. Suyu tam doldurduğu sırada ibrik elinden kayarak suyun dibini boylamış. O da nehrin kenarına çöküp oturmuş. O sırada oradan geçmekte olan bir dostu “<i>Hayırdır, ne oturuyorsun burda?</i>” diye sormuş. Cuha “<i>İbriğim</i>” demiş, <i>suyun dibine gömüldü, ben de nasıl olsa (ceset gibi) şişer ve su yüzüne çıkar diye bekliyorum!</i>”
(Tokmakçioğlu 1991: 201)	(Âbî 2004: V/211)

Ya Secdeye Kapanırsa?!

Nasreddin Hoca Versiyonu	Aslı
Hoca bir yolculuğunda kötü hava yüzünden ister istemez eski, köhne bir handa konaklamak zorunda kalmış. Gece bir fırtına, bir kıyamet, kaldığı odanın her yanından garip bir takım sesler, gıcirtılar gelmeye başlamış. Yel estikçe gıcirtılar çoğalmış. Hoca korkudan dayanamayarak hancıya başvurup durumu anlatmış. Pek pişkin bir esnaf olan hancı: — <i>Bir de hoca olacaksın, demiş, bilmez misin her yaratık kendi diliyle Allah'ı tesbih eder!</i> Hoca lafin altında kalır mı?: <i>Biliyorum, demiş. Ben de bundan korkuyorum zaten. Ya zikirde coşar, cezbelenir de secdeye kapanıverirse</i>	Adamın biri ev sahibine gelerek “<i>şu evin damını tamir ettirsen diyorum, her tarafından gıcirtılar geliyor</i>” diye dert yanmış. Pişkin adam hiç oralı olmayıp “<i>yok canım, yanlışın var</i>” demiş, “<i>ev (kendi lisânıyla) tespîh çekiyor sadece</i>”. Bunun üzerine kiracı: “<i>İşte efendim</i>” demiş, “<i>ben de ondan korkuyorum... ya tespîh ede ede cûş-u hurûşa gelir de secdeye kapanıverirse?!</i>”
(Tokmakçioğlu 1991: 216)	(Âbî 2004: II/165)

Sonuç

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Müslüman toplumlarda belirgin bir mizah kültürünün varlığı gözlenmektedir. Müslüman mizahı karakterlerinin renkliliğinden de anlaşılacağı üzere son derece zengin bir konu yelpazesine sahiptir. Bu durum, bu alanda çalışmak isteyen araştırmacıyı, başta hacimli edeb koleksiyonları olmak üzere, edebiyatın geniş bir sahaya yayılmış olan ana eserlerini tanınmasını ve ciddi anlamda inceleme yapmasını gerekli kılmaktadır.

Eğlenmeye bir zaman ve mekân tahdidi koyulamayacağından hareketle bu kültür birikiminin başta Türk ve İran kültürleri olmak üzere ortak değerlere sahip birçok toplumu etkilemiş olduğu söylenebilir. Bu etkileşim alanı genişledikçe de rivayetler arası ciddi farklılıklar meydana gelmiştir. Fıkra metinlerindeki başkalaşıma sebep olan faktörler ne kadar çeşitlilik arz ederse etsin reddedemeyeceğimiz temel gerçeklik şudur: Klasik Arap kaynaklarında yer alan pek çok mizahi hikâye, zaman ve mekanın değişmesi sebebiyle şifahi yollarla aktarım sırasında farkına varılmaksızın dönüşüme uğratılmış, Anadolu coğrafyası da bu dönüşümden nasibini almıştır.

Arapça nükte merkezli rivayetlerle Türk kültüründe anlatılagelen fıkralar üslup, tema, karakter ve kullanılan ifadelerin okur üzerinde yarattığı mizahi çağrışım özellikleri açısından birbiriyle o kadar benzerlikler arz eder ki söz konusu fıkraların birbirinden tamamen bağımsız telifler olduğunu düşünmek oldukça zor görünmektedir. Üstelik verilen örneklerde görüldüğü üzere ana düşünceyi daha iyi vurgulama gayesiyle anlatımdaki kurgu şeması üzerinde oynandığına, ek olarak üsluba ait pürüzlerin de mahallileştirme esnasında giderilmeye çalışıldığına tanıklık etmekteyiz. Arap, İran ve Türk kültüründe yer alan yazılı ve şifahi rivayetlerin birbirleriyle harman edilerek zamanla yepyeni ve melez çeşitlenmeler ortaya çıkartma sonucu pek çok eserde gözlemlendiğimiz bir olgudur. Rivayetlerdeki bu otantiklik sorunu üzerine, bilimsel düzeyde ciddi çalışmalar ortaya konmalıdır.

Bahsi geçen etkileşimin yanında bölgemizin mizah belleği, akademisyenleri, eleştirel düşünce tutkunu, yaratıcı bilim insanları olmaya zorlamaktadır. İslam inancı bu hissiyatın önünde bir engel olarak görülmemelidir. Zira dinimiz yüzü gülenlerin gönüllerinde olduğu gibi, zihinlerinde de berraklık olacağı yönünde öğretiler sunmaktadır. İnsanları düşünsel damıtılmışlığa, farklılaşırken bütünleşmeye, çokluktan birliğe yönelten gülümseme duygusunun, bu alanda yapılacak çalışmalarla akademik alanda daha çok yer alacağını ümit etmekteyiz.

Kaynakça

ÂBÎ, Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn (2004). *Nesrû'd-Dürr fi'l-Muhâdarât* (I-VII). Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.

AVFÎ, Sedîdüddîn Muhammed b. Muhammed (625/1228). *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmiu'r-Rivâyât* (El Yazması). Paris: Bibliotheque Nationale, Ancien Fonds Person, No: 75.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail (1987). *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Daru'l-İbn

Kesir.

CÂHİZ, Ebû Osman (1988). *Kitâbü'l-Hayevân* (I-XIII). Beyrut: Dâru'l-cîl - Dâru'l-fikr.

CELÂLZÂDE, Sâlih Çelebi (965/1558). *Tercüme-i Câmi'u'l-Hikâyât ve Levâmiu'r-Rivâyât* (El Yazması). İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları, No: R 1085-R 1086.

ÇİFTÇİ, Hasan (1998). "Klâsik İslâm Edebiyatında Hiciv Ve Mizah". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 1 (10): 139-162.

DURMUŞ, İsmail (2005). "Mizah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 205-206.

GÜNDAY, Hüseyin (2013). *Klasik Arap Edebiyatında Mizahi Karakterler*. Bursa: Emin Yayınları.

HUSRÎ, el-Kayravânî (1987). *Cem'ul-Cevâhir fi'l-Mülâh ve'n-Nevâdir*. Beyrut: Dâru'l-cîl.

İBN HAMDÛN (1996). *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*. Beyrut: Dâru Sâdır.

İBN HANBEL, Ahmed, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani (1998). *Müsnedu el-İmam Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

İBNÜ'L-CEVZÎ (1997). *Ahbârü'z-Zırâf ve'l-Mütemâcinîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec (1990). *Ahbârü'l-Hamkâ ve'l-Muğaffelîn*. Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî.

İSFAHÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb (1287). *Muhadaratü'l-Üdeba ve Muhaveretü's-Şuara ve'l-Bulega*. Kahire: Matbaatü'l-Vez'i'l-Erib.

KATİB ÇELEBİ, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1941). *Keşfü'z-Zünun an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünun*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

KÖTEN, Akif (1994). "Asr-ı Saadette Mizah" *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*. ed. Vecdi Akyüz. İstanbul: Beyan Yayınları. IV/455-484.

KUZAYHÂ, Riyâd (1994). *el-Fukâhe ve'd-Dıhk*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.

MAHMUD, Ali (2000). "Kütûfun bâsime min hadâiki'l-fükâhe". *el-Va'vu'l-İslâmî* (Kuveyt). 1 (410): 58-61.

MUSTAFA, İbrâhim (1960). *el-Mu'cemü'l-Vasit*. Kahire: Mektebetü'l İslamiyye.

MÜSLİM, Ebû'l-Huseyn Müslim bin Haccâc el-Kuşeyrî (1981). *el-Câmîus-Sahîh* (Tahk. M. F. Abdulbaki). İstanbul: Çağrı Yayınları.

NÜVEYRÎ (2004), Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

ÖZÇELİK, Kenan (2016). *Âşık Çelebi Ravzatü's-Şühedâ Tercümesi (İnceleme*

Metin). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

ÖZTEKİN, Nezahat (2000). *Mevlânâ'nın Mesnevi'sindeki Hikâyelerin XIII-XV. yüzyıl Anadolu Mesnevilerine Etkisi*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ROZENTHAL, Franz (1997). *Erken İslam'da Mizah (Humour in Early Islam)*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: İris Yayıncılık.

ŞAHİN, Şener (2011). *Klasik Arap Edebiyatında Sofra Mizahı (Tipler ve Temalar)*. Bursa: Emin Yayınları.

TAŞDELEN, Hasan - ŞAHİN, Şener (2009). *Kur'an'la Nükte (Kur'an-ı Kerim'e Dayalı Nükte Kültürü)*. İstanbul: Emin Yayınları.

TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa (1975). *Sünenü't-Tirmîzî* (Tahk. M. F. Abdalbaki). Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbi'l-Halebî.

TOKMAKÇIOĞLU, Erdoğan (1991). *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*. İstanbul: Yılmaz Yayınları.

WENSİNCK, Arent Jean (1986). *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfazi'l-Hadisi'n-Nebevi*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

ZEMAŞERÎ, Ebü'l-Kâsım (2006). *Rebû'l-Ebrâr ve Füsûsu'l-Ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

ZEMAŞERÎ, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (1987). *Keşşâf*, Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l İlmiyye.